

Az erdélyi szászok mezőgazdasága. 68 szöveggéppel. Irta Enesei *Dorner* Béla Győr, 1910. 8-rét 336 lap. Ára 8 korona.

Gazdaságtörténelmi irodalmunk oly szegényes, hogy szívesen fogadunk minden könyvet, amely annak ügyét szolgálja. *Dorner* Béla gazdasági intézőt gyakorlati czélok vezették könyve megírásában: első sorban az a vágy, hogy az erdélyi magyarok valahára megösmérjék s megösmervén, kövessék a velök nyolczadfél száz esztendeje élő *szászok falusi gazdasági életét*. Ezt *Schuller* Gusztáv Adolf, a poetikus lelkű szász író, már 1896 ban megösmertette „Der Siebenbürgisch-sächsische Bauernhof und seine Bewohner“ című munkájában, mely magyarul is megjelent *Székely* István fordításában. *Dorner*, ki többnyire tőle veszi történelmi adatait, sokkal jobban hathat a magyar gazdákra, mert a szászok gazdálkodásából mindig levonja az erdélyi magyar gazdákra vonatkozó tanulságokat, úgy, hogy igen gondosan s a viszonyok alapos ösmeretével írt könyve a magyar gazdaságtörténelmi irodalomnak leghasznosabb és legaldásosabb alkotásai közé tartozik. Azért nem is bírálni, hanem, mint XIX. század szász népeletét bemutató egyik könyvet egyszerűen *ösmeretni* kívánom művét s előre is bocsánatot kérek, hogy ezt egészen röviden nem tehetem.

A műnek első fejezete (1—22.) a nagyon vázlatos *történelmi rész*.

Az újabb nyomozások alapján *Dorner* a szászok őshazáját a Középső-Rajna vidékén keresi s bevándorlásukat a Mosel vidéken 1144—1151-ben kitért éhséggel hozza összeköttetésbe; de elfogadja, hogy egy részük Flandriából, a Zuyder-tó keletkezése (1135) következtében vándorolt be. Föltétlenül Felső-Magyarországon át, Szatmárnémeti felől jöttek Erdélybe.

Kezdetben kizárólag földmiveléssel foglalkoztak s őshazájukból hozták magukkal a háromnyomásos gazdálkodás (Dreifelderwirtschaft) rendszerét. Zárt falvakban telepedtek le s az erdő és legelő egy részét községi közvagyon gyanánt osztatlanul kezelték. Az irtásos szántóföld is a községé volt; egyes ember csak használatra kapott belőle.

A mit a nagyszebeni településről mond, csak G. Bleibtreu berlini festő történelmi képének leírása. Adatokban gazdagabb a barcasági szászok bevándorlásáról szóló fejezet. Szeben vidékét, a melyen a szászok Szászvárostól Daróczig 50.000 házban éltek, 1224-ben II. Endre egy vidékké (Gau) egyesítette az Andreanumban, a melyet kissé bővebben ismertet;

s megjegyzi, hogy az Andreanum egységébe a szászok többi vidéke (Medgyes, a Barczaság, Beszterce, Naszód) csak a XV. században lépett be.

A szászok gazdasági élete azután szépen fejlődött s a tatárok ismételt betöréseikor (1241., 1252., 1335.) már sok kárt szenvedtek; de azért a magyarokat sem lehet arról vádolni (19. l.), hogy ők állattenyésztők lévén, *egy tarisznyával* könnyen elmenekülhettek az erdőbe. Ilyesmit állítani ép olyan hiba, mint azt mondani, (20 l.), hogy „a három nemzet“: a magyar, székely, szász, 1427-ben szövetkezett egymással, a mi tudvalevőleg, csak íz esztendő mulva történt meg. Az sem helyes, hogy VI. (sőt sajtóhibából V.) Károlyt emleget 1711—1740. közt; de hát történeti adatait szász íróktól veszi, kik III. Károly *király* helyett VI. Károly *császárt* szoktak emlegetni.

Azonban szerzőnk nem is a bevezető történelmi vázlatra, hanem *a történelmi eredményeknek, a mai állapotoknak* megösmertetésére fordítja legfőbb gondját. Bennünket ebben az érdekel legjobban, hogy mindvégig tekintettel van a történelemre.

A *szász falu és népe* című fejezetből (23—64 l.) megtudjuk, hogy az első népszámlálás 1765-ben történt. Akkor 227 községben 95.000, 1895-ben pedig 220.000 evangélikus szász élt. Falvaik többnyire a körülbástyázott templomok körül keletkeztek, a milyeneket III. Endre már 1291-ben említ. Ma szalonát tartanak a templomvárakban s a jobb módú szásznak ott háromszáz esztendő s gabonája is van a hombárban. Szerzőnk ezt a népet különösen kulturája és szorgalmas munkássága miatt becsüli. A népnek 85—90%-a mezei gazdasággal foglalkozik, *Dorner* könyvében tehát tulajdonképen csak a szász *falusi* népről van szó. A szász falusi nép nem politizál, hanem az oláh terjeszkedéssel szemben tűzhelye és apai földje megőrzésére, kenyérkeresetre fordítja minden erejét. Szívósan ragaszkodik anyanyelvéhez, de a mai nemzedék már magyarul is tud. Ennek a népnek belső élete a templom és az iskola körül mozog. Megkapó történelmi tartalma van annak a megható szokásnak, hogy a lakodalmi asztalnál az apa ezekkel adja az *ekét* fia kezébe: „Fogadd szívesen, a mit adok, a mi apádat és nagyapádat fentartotta! Szántás szorgalmasan: akkor nem szárad el gabonád élő fája!“ S nem megmosolyogni, hanem követni való ősi szokás, hogy a templomból kijövő lakodalmas nép először a trágyadombot kerüli meg, mert az ad erőt a földnek, a melyből mindnyájan élnek.

Dorner külön fejezetben (65—114. l.) ösmerteti *a szász falu kulturális intézményeit*: az egyházat, az iskolát és az egyesületeket; bővebben azért szól róla, mert ez a kultúra szorosán egybefügg a falvak gazdasági haladásával. Hiszen pl. a szász papnak az egyetemen, a theológián kívül, gazdasági ösmereteket is kellett szereznie s mielőtt parochiát kapott, tanítónak kellett lennie. A szász népelet összetartó

ereje és kapcsa máig is a papság. A tanító szintén hű maradt ahhoz a a négyszázados feladatához, melyet *Honterus* tűzött eléje, mikor az iskolában a gazdasági ösmeretek bővebb tanításáról gondoskodott. Történelmi alapon áll a *Bruderschaft* és a *Schwesterschaft* intézménye, melybe a Confirmatio alkalmával veszik föl a gyermekeket, hogy a közösségnek, az együvé tartozásnak érzését kiműveljék benne. A házasság napján a fiatalok átlépnek a *Nachbarschaftba*, a szomszédsági szövetségbe, melynek legrégebb ösmert szabályzata 1563-ból való, de a nép most is ragaszkodik hozzá. Minden faluban 4—6 „szomszédság“ alakult a közcsend fentartására, tűz, víz ellen való védekezésre, közös kútásására, közös sütő kemencék fölállítására, nehezebb munkában egymás megsegítésére, a halottak tisztességes eltemetésére. Nagy erkölcsi értékek van a *békebiróságok*nak s a *békeesték*nek, a melyeket a szomszédok kibékítésére évenként négyszer tartanak. A falvak kulturális céljait iskolai egyesületek, árvasegélyző, iskolás gyermekeket fölruházó egyesületek, nőegyesületek stb. mozdítják elő.

Dorner szerint a szász községek vagyonosodásának és gazdaságának oka a közvagyon becsületes, hűséges, okos, takarékos kezelése. Míg a székelyföldi miniszteri kirendeltségnek vármegyei megbízottja volt, el is vezette „a gazdaságilag oly annyira elmaradt székely kiscgazdákat“ minden évben a szászokhoz, hogy gazdálkodásuk módját megkedveltesse velük. Egy ilyen kirándulás bő és igen tanulságos ösmertetését közli is (95—114. l.) *Czirmes* Bálint kir. gazd. szaktanár leírásában. A falusi szász gazdák életét és gazdálkodását ezek után bőven és behatóan ösmerteti *az ősfoglalkozásokról és az állattenyésztésről* (115—184. l.) szóló fejezetben. Tulajdonképpen a *mai* viszonyokat rajzolja, de hogy ezeket jól megértesse, mindenütt, utal a történelmi előzményekre s a mult eseményeiből származtatja a mostani állapotokat.

Az *erdővédelemre* vonatkozó okleveles adatokat *Dorner* 1498-ig vezeti vissza a *vadászati* jogot, szász családok a XIV. században már örökségképpen hagyták utódaikra s a *halászatról* fölemlíti, hogy a XIII. században a vízimalmokat és halastavakat szintén örökségben hagyták fiaiknak, vagy eladták egymásnak. Orvhalászok és barbár halpusztítók ellen már 1543-ban hoztak rendszabályokat. A *rétet* a szász hajdan kevesebbre becsülte, de Brassó már a XVI. században örököt tartott a szénakaszalók védelmére. A *közlegelőt* a legrégebb időkben az irtás (*Atzung*), tarló és szabadon nőtt fű szerint különböztették meg és használták. A mint az állatok száma szaporodott, a legelő területek elégtelenek lettek; 1705-ben a juhok, sertések, kecskék Besztercén a legelőkről az istállóba szorultak. A mezei szászokról oklevelesen a XV. században emlékeznek meg először. A szász sohasem pásztorkodott, hanem oláh pásztorra bízta jószágát. A szász egyetem 1549. évi rendelete

értelmében szabad legelőkön csak szász községek állatai legelhettek, oláh juhászok tehát legelőt nem bérelhettek.

Az állatállomány — a lakosság számához és a földbirtok terjedelméhez képest — szokatlanul nagy volt. A szászok már bevándorlásuk első éveiben nagy gondot fordítottak szarvasmarháikra. A húsfogyasztás nagyságának egyik jele, hogy kereskedők nyugatfelé élénken kereskedtek marhabőrökkel. Külön községi bikaistállókat a XVI. századtól fogva építettek. 1893-ig majdnem kivétel nélkül podoliai magyar fehérszőrű szarvasmarhát tenyésztettek; a pinzgauai azután jött divatba. Bivalyt kétszáz esztendővel ezelőtt még csak a brassó- és fogarasvidéki kisgazdák tartottak; azontúl azonban mindenütt nagy számban tartották. A *lovat* betelepedésöktől fogva gondosan tenyésztették, de néhol utóbb kevesebbet törődtek vele; pl. Apoldnak 1639-ben 625, 1886-ban csak 276 lova volt. A szászoknak most 50.000 lovuk van, s újabban mindenütt *lőtenyésztő szövetkezetek* alakúlnak. A *juhtej-szövetkezetek* (az esztena-rendszer) alakjában már legalább háromszáz esztendősek. Mindamellet a szászok a juhtenyésztésre sohasem fordítottak valami nagy gondot azért a nagydisznódi juhgyapjú-feldolgozó szövetkezet s a szebeni, brassai, segesvári posztógyárak ausztráliai gyapjúval egészítik ki szükségleteiket. *Sertés*tenyésztéssel már a Mutterlandban foglalkoztak; most 80—90.000 sertésük van.

Csak közönséges *baromfiakat* tenyésztenek; de a középkorban pl. sok *gerliczét* is tartottak. A *selyemhernyó-tenyésztéssel* 1597-ben Mária Krisztina fejedelemasszony akart jó példát adni, de nem igen követték. A *méhészetnek* már 1283-ból van nyoma Medgyesen.

Mindent összevéve, *Dorner* körülbelül 46 millió koronára becsüli a szász községek állatállományának értékét. Ösmertetvén a tejjgazdaságot, a gazdasági igavonó állományt, az állatok gondozását, takarmányozását, értékesítését, áttér az ötödik fejezetben (185—254. l.) a *birtokviszonyokra és mezőgazdaságra*.

A szász mezőgazdaság a Királyföldön az őshazából hozott szokások alapján jellegzetesen fejlődött, de a más nemzetiségűek közé ékelte falvak az ottani gazdálkodás módjához alkalmazkodtak. Földjeiket egymás szomszédságában hosszú szalagokban hasították ki, az írtatlan földek, (sőt még az erdők kiirtása után keletkezett szántóföldeket, legelőket, kaszálókat is) az egyes gazdák külön használat jogán művelték. De minden községnek voltak közösen használt földjei is. Az ilyen közbirtokok (Freitümer) leginkább az erdők és a legelők. Minden széknek megvolt a maga osztatlan birtoka. 1353-ban alakult meg a barczasági erdő-közbirtok, melyet 13 szász község osztatlanul használt. A szász hétbírák erdeje s a szász egyetem vagyona is ilyen közbirtok. A közbirtok rovására a szász gazda még zavaros politikai viszonyok idejében

sem terjeszkedhetett, de nem is alakúlhatott közte vagyonos úri középosztály. Századokon át megmaradtak azokon a parcellákon, a melyeknek mértékegysége, az Erdoch, egy 12 lépés széles szalagnak felelt meg. Ezek a parcellák utóbb úgy feldarabolták a birtokot, hogy pl. egy 1400 holdas területen 12,000 parcella volt.

A szász községeknek 702,000 holdnyi földjéből most $59\frac{1}{2}\%$ van magánosok kezén s egy földmivesnek átlag 14 földbirtoka van. Megél belőle tisztességesen, elbírja a közterheket s nem ösmeri a proletárságot.

A szász és nem szász községek határvillongásai ügyében Mátyás király már 1486-ban intézkedett. A határokat különben tiszteletben tartották s újabban a tagosítást sem gátolták komolyan. Beltelkeik módosak. Már a XVI. században rendre lerombolták szalmafüdeles, favázás házaikat és cseresep, kő- és téglaházakat építettek. Gazdálkodásuk rendje (Flurzwang) szerint régente a szántóhatárt három egyenlő részre osztották: őszi vetésre, tavaszira és ugarra. Ide nem tartoztak a rendesen félreeső „Hewes“ földek, a melyeket konyha- és veteményes-kerteknek, vagy méheseknek stb. béreltek ki.

A termelés a két és három nyomásos gazdasági rendszeren alapúlt. A hasznót nem hajtó, tiszta ugar-rendszerrel először Keresztényfalva szakított, mely 1845-ben elfogadta a zöld ugarrendszert, vagyis takarmánnyal (zabos bükkönnyel) vetette be a tiszta ugart. Majd áttértek a szabad-gazdálkodásra és a vetés-forgóra, a mi csak tagosított birtokon lehetséges. Szorgalmasan írtották a gazdaságra nézve kártékony állatokat, különösen az egeret; pl. 1903-ban Brassó megye 7 községben közel egymilliót pusztítottak el.

Részletesen felsorolja a szászoknál termesztett gazdasági növényeket, de tollhiba lehet, hogy a törökbúza a XVIII. században a törökök alól felszabadúlt Temesközből került Erdélybe. A szászoknak ebben a fejezetben is nagyon dícsért gazdasági fogékonyságát nem erősíti az az adat, hogy a burgonyával először csak 1805-ben tettek kísérletet. Érdekes, hogy a dohányt 1710—1730 közt kertekben majdnem mindenütt termelték s hogy a komlót a XIV. századtól fogva termelik. A gyümölcsfa-tenyésztés vad gyümölcsfák beoltásával kezdődött. 1494-ben Nagydísznód már a piacon is árulta fekete, ropogós, édes cseresznyéjét, melyről most is híres. Már a XIII. századból van adat, hogy éhség idején a szászok aszalt szilván éltek. A filloxéra elterjedéséig az összes erdélyi bortermelésnek egyharmadrésze a szász szőlő-kertekből került ki; a must-tized adását Zsigmond király rendelte el 1435-ben. Szőlőt csak 48 szász községben nem műveltek. Most iskola-kertekben taníjják a borászatot és a gyümölcsstermelést.

A szász mezőgazdaságnak legjelentősebb vonása és érdeme a mezőgazdasági gépek óriási elterjedtsége, pedig az ősi faekék helyett

csak negyven esztendővel ezelőtt kezdtek vasekéket használni. Ma már minden 4—5 családnak van egy közös cséplőgépe. Erdélyben a trágya-kezelés és helyes trágyszás dolgában is a szászok állanak első helyen s gabonájukat is jobban tudják értékesíteni, mint más erdélyi kiscgazdák.

Ezt egyrészt a VI. fejezetben (255—334. l.) ösmertetett *gazdarsadalmi szervezeteknek* köszönhetik. Először 1845-ben, Nagyszebenben állítottak gazdasági egyesületet s Erdély első takarékpénztára Brassóban alakult meg, 1835-ben. Tej- és egyéb szövetkezeteik, gabonarakutáraik stb. teljesen modern alkotások. A falusi gazdasági körök mindenütt fokozták a helyesebb gazdálkodásra való törekvést s valóban tanulságos látni, mily öntudatos volt ezeknek s az erdélyi szász gazdasági egyesületnek vezetése. Ezt a munkát megkönnyítette az 1868-ban Brassóban föllállított s 1874-ben Földvárra áthelyezett földműves iskola, melyhez azóta még kettő (1869-ben Besztercén, 1871-ben Medgyesen) járult. A kiscgazdák vállalkozó kedvét a Raffaisen-féle hitelszövetkezetek követik. (Raffaisen Frigyes Vilmos weyesbuschi polgármester állította 1847-ben az első szövetkezetet a Rajna vidékén). A szászok közt 1885-ben Dr. *Wolf* Károly alakította az első ilyen takaré- és hitelszövetkezetet. 1909-ben már 134 hitelszövetkezet volt tízezer taggal. Ezeknek fiókjai az állatbiztosító szövetkezetek, de magának az állatbiztosításnak intézménye az erdélyi szászoknál már igen régi. Más szövetkezetek is alakultak, pl. a bor értékesítésére (pinczeszövetkezetek), gépbeszerzésre, gabona-eladásra, földbirtokszerzésre, belső telepítésre stb.

Dorner ezek után, mint dunántúli magyar, méltán hangoztatja azt a legfőbb óhaját, hogy Erdélyben a maroknyi magyarság kövesse a munkában, a szorgalomban és a műveltségben a szászokat. „A munka mezején omoljanak le a vallási, politikai és egyéb tekintetek! Becsüljük egymást az egyéni jó tulajdonságok: a fajsúly szerint és kövessük egymást az okos példaadás ösvényein!”

Könyvét, mint nagyon komoly intelmet, ajánlom a történelmi fejlődést megszívlelő magyar gazdák figyelmébe.

—i—r.

Százezer baj, millió jaj' egy tévedés miatt. Ez a címe dr. Karácsonyi János egy íves kis füzetének, melyben az oláh nép eredetének és hazánkba költözésének kérdését foglalja össze s reá mutat arra, hogy az erdélyi oláhság dák-római autochton volta Bonfinius könnyelmű és tudatlan meséje. A füzet nyomon kíséri az oláhság történetét a 80 km. széles otrantói tengerszoroson átkelt, a Pindus környékén elszaporodott és néppé alakult pásztorság idejétől (410—800) addig, míg a XII. században a régi Moesia területét is egész a Dunáig benépesítik. Külön fejezetben mutatja ki, hogy mai hazájukban s általában a Duna balpartján 1182-ig oláhok nem laktak; majd külön szakaszban tárgyalja átköltözésüket s külö-

nösen 1242 után mind nagyobb beözönlésüket mai hazájuk s Magyarország területére. Költözésük a XV. század végéig a politikai és államalakulási viszonyok közt oly természetes, hogy senki sem is törődik azzal. Ekkor írja aztán Bonfinius, a ki történetüket nem ismerte, nyelvük alapján, találmóra, hogy Trajánus Dáciájának itt maradt lakói s a hét kiadást ért könyve terjesztette el ezt a mesét, melyet az erdélyi oláhok igazában csak a XVIII. században ismertek meg. Azóta lett ez délibábja sok hiszékeny historikusnak s izgatja képzeletét naiv félművelteknek és önző agitátoroknak.

Karácsonyi, mint minden tárgyában, a miről ír, ebben is mélyen jár s szinte nyomasztó sulyossággal csoportosítja bizonyítékait. Csupán egy térképázat szeretnénk még látni fűzetében, mely tömör előadását és bizonyítékait a fűzet szövegében előforduló évszámmal ellátott helynevekkel, még szemléletesebbé tegye.

Ideje volna azonban annak is, hogy az egész magyarországi oláhság terjeszkedésének adattárát összeállítsuk, kiadjuk s hogy valaki részletesen feldolgozza a terjeszkedés történetét. Hiszen csak az Erdélyi Nemz. Múzeum levéltáraiban e terjeszkedés virágkorára, a török balkáni előnyomulása idejétől, de különösen a külön erdélyi államiság kezdetétől a XVIII. sz. végéig több ezer olyan adatunk van, melyekkel a mai Erdélynek különösen a Marostól északra eső részeire az oláhság lassú beszivárgását, jobbagyul szegődését és költöztetését évről-évre, faluról-falura s jóformán családról-családra kimutathatjuk. Az ilyen adatok tömege világítja meg igazán, hogy az oláhság mennyire nem őslakó s mily későn került sok mai lakóhelyére. Ez teszi érthetővé szaporodásukat, térfoglalásukat s a rendiség idején jogtalanságukat is.

A fűzet a történelem bizonyítékainak tömör összegezésével és a lényeges, jellemző adatok nagy kritikával végzett megválogatásával igazi nyeresége a kérdés irodalmának s a történelmi igazságnak. Nagy elismeréssel adózunk szerzőjének s őszinte örömünkre szolgál, hogy tekintettel e tanulmány fontosságára és értékére, azt dr. Veress Endre *Erdélyi Történelmi Értesítő* című évnegyedes folyóiratában¹ némi bővítéssel 5000 példányban magyarul s ugyanő német nyelven is megjelent folyóiratában is újra kiadta s így 1000 példányban külföldre is eljuthatott.

(Kolozsvár.)

Kelemen Lajos.

¹ E folyóirat első számát, mely a szerkesztő *Fontes Rerum Transylvanicarum* című 50 kötetes nagy forrás-vállalatát is bőven ismerteti, dr. Veress Endre (Kolozsvár) bárkinek díjtalanul megküldi.